

УДК 130.2

М. Б. Дем'янюк
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та політології
Хмельницького національного університету

СЛОВО ЯК НАРАТИВНИЙ ЕЛЕМЕНТ І РИТОРИЧНА ФІГУРА

Функціонування слова як першооснова будь-якого наративного фрагмента й риторичної фігури в центрі уваги багатьох філософських, лінгвістичних, риторичних, культурознавчих студій, адже текст розглядається і як наслідок «еруптивної сили вітхнення», і як результат кропіткої праці, «розумового обміркування», особливо це стосується процесу набуття ідеєю видимого втілення (форми), коли езотеричний зміст стає екзотеричним. Тому дослідження царини слова завжди є актуальними, оскільки наукові пошуки в цій сфері розкривають різноманітні підходи до слова, проте всеохопно його осягнути неможливо, оскільки багатогранність слова нескінченна.

Як відомо, у Бельгії при Льежському університеті лінгвісти Жак Дюбуа, Франсуа Пір, Адлен Тріон, Френсіс Еделін, Жан-Марі Клінкенберг створили угруповання, що досліджувало риторичну в межах лінгвістичного підходу. Саме літературне слово становило об'єкт досліджень, при цьому розглядалася література як перетворення мови. Отже, аналіз механізмів перетворень і є метою загальної риторики. У центрі уваги була модель комунікації Р. Якобсона та вчення Ф. де Сосюра. Льежські неоритори ввели в науковий обіг поняття «метабола» й укорте звернули увагу на те, що лінійний дискурс створюється більш дрібними одиницями, а також на розрізнення в мовних знаках позначення та позначеного (позначення-вираз, позначене-зміст). До метабол належать метаплазми (слова й менші одиниці) й метатаксіс (речення та більшій одиниці). За змістом слова розглядаються як метасимеми, а речення – металогізми. Прикметно, що льежські неоритори запропонували систематизацію риторичних фігур на основі таких принципів: слово/речення як мінімальний об'єкт перетворення, зміст/вираз – аспект перетворення, субстанція, лінійний порядок – зміна одиниць перетворення. Неориторика прагне створити матрицю, що накладається на будь-який текст і виявляє його специфіку, аналізує механізми та одиниці перетворення, у тому числі слово. Загалом поняття риторичної фігури та їх реалізація в різних типах повідомлень перебувають у центрі уваги лінгвістичної риторики. У дослідженні пропонується розглянути функціонування слова в тексті як наративного елемента і як метаболу, що є носієм тієї функції, яку Р. Якобсон називає поетичною, враховуючи вплив дискурсу слова на формування його значення.

Метою статті є спроба аналізу функціонування слова як першооснови будь-якого наративного фрагмента і як метасимеми, а також впливу дискурсу на його зміст.

Загалом процес формування структуралістської методології в літературознавстві розпочинає праця Фердинанда де Сосюра «Курс загальної лінгвістики», в основі якої лежить концепція мовного знака як єдності позначення й позначеного. Подальші дослідження в цьому напрямі (К. Леві-Строс, Р. Барг, М. Фуко, Ж. Лакан, О. Потебня, В. Шкловський) ґрунтувалися на перенесенні структурно-семантичних методів у різноманітні гуманітарні сфери, що дає можливість говорити про існування певної інтертекстуальної семіотичної моделі, яка виявляється на різних рівнях функціонування літературного тексту.

Загальновідомим є те, що семантика художнього тексту формується структурами різних мовних рівнів, саме їх організація та взаємодія створюють зміст тексту, який сприймається як автономний лише на фоні цілісної структури. Процес сприйняття літературного тексту включає в себе такі взаємопов'язані етапи, як сприйняття слова, речення, текстового фрагмента й, урешті, усього твору.

Цілком зрозуміло, що основою будь-якої наративної структури є сприйняття її складників. Першоосновою всіх

художніх засобів є, звичайно, слово (знак), оскільки будь-яка наративна структура – це послідовність знаків, яка набуває значення залежно від певної знакової системи, яку відкриває для себе читач. Отже, щоб показати, який процес відбувається в певному текстовому фрагменті, варто розглянути дію окремого слова. Відразу ж зауважимо, що слово в літературі модерну означає дещо інше, ніж слово в реалістичній літературі. Якщо слово в реалістичних текстах веде читача до конкретного значення, то в модерній літературі воно бавиться всією палітрою своїх значень і веде читача від одного значення до іншого, аж поки читач не зрозуміє знакового коду, який і буде слугувати каталізатором для вибору потрібного значення. Слово скинуло із себе гніт значень і, наче компенсуючи неволю в минулому, прагне насолодитися своєю багатогранністю, показати надзвичайну широту своїх можливостей. Доречно тут пригадати мит батьківства, коли непокірний син (слово) звільняється від догматичної влади батька (значення) і прагне жити за власними законами. Отже, у модерному письмі вимальовується в основному така картина: слово – значення – значення. Показовим із цього погляду є міркування Г. Гадамера щодо логічної невідповідності категорії однини, яка властива слову загалом, і внутрішньої нескінченності можливих денотатів, що позначаються словом [3, с. 28]. Щоб показати дію окремого слова в літературному тексті, звернемося до рис. 1. Як бачимо, слово не є чимось абсолютно окремим, однозначним, а має певний дискурс, оскільки, як зазначав Г. Гадамер, «воно не «стоїть», а розчиняється в сказаному» [4, с. 210], адже реалізувати себе може лише в контексті. Саме тоді набуває різних відтінків, створюючи власне дискурсивне поле. У свою чергу, слово, володіючи певним дискурсивним полем, творить ряд значень, які становлять смисловий ланцюг, відсилаючи читача від одного значення до іншого.

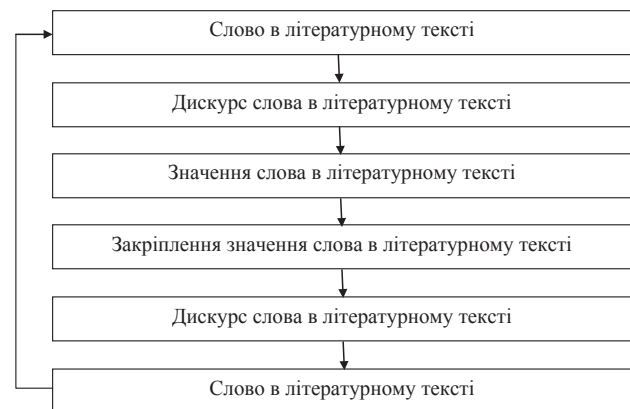

Рис. 1. Дія слова в літературному тексті

Далі передбачається відтворення значень, при цьому кожне поняття є запитанням, на яке читач має відповісти «так», чи «ні», або ж «можливо», тобто визначити, чи збігається воно із загальною картиною, що вимальовується внаслідок наративного фрагмента, або навпаки. Говорячи словами Поля Рікера, відбувається робота думки, яка полягає «в перетворенні смислів таємних у смисли виявлені, показує рівні значень, що містяться в значенні буквальному» [9, с. 235]. Читач має підібрати «код», щось спільне, що пов'яже означуваний зміст із означенням, унаслідок цього розшифрувати приховані смисли.

Наступний етап дії слова текстового фрагмента полягає в закріпленні за ним конкретного значення, яке виявляється в результаті розуміння відношення між обома значеннями, що, у свою чергу, розкриває код для розшифрування наступних складників ланцюга значень. Дещо подібний процес досліджує в праці «Курс загальної лінгвістики» Фердинанд де Сосюр, коли веде мову про цінність слова. Автор зазначає: «Зміст слова по-справжньому визначається лише завдяки опорі на те, що існує поза ним. Як складник системи слово має не лише значення, а й насамперед вартість». Далі доповнює: «... роль будь-якого слова визначається його оточенням» [10, с. 43]. Говорячи про процес закріплення за будь-яким текстуальним знаком певного значення, варто відмітити неабияку роль підтексту, завдяки якому письменник допомагає читачу зорієнтуватися в широкому просторі смислової різноманітності слова. Підтекст активізує діяльність, здібності читача, який має відтворити те, що знаходиться поміж текстом і уявою. Він самостійно заповнює «лакуни» (В. Ізер), намагаючись намалювати для себе повну картину відображеного в тексті. Це викликає постійне напруження уяви читача, який перебуває в пошуку зв'язків між значеннями слова, вибирає конкретне, відповідне цьому моменту значення, прагнучи тієї миті, коли, за висловлюванням Г. Гадамера, слово «мусить зафіксувати близькість, тобто зупинити те, що вислизає» [3, с. 50]. Варто відмітити, якщо в традиційних текстах прийоми, які сприяли створенню підтексту твору, застосовувались несвідомо, то в модерному письмі вони використовуються цілком усвідомлено, спеціально для того, щоб примусити читача самостійно уявляти, мислити, вибирати, шукати орієнтири в смислово ланцюгу, розкриваючи вторинні значення слова, як наслідок цього втягнути його в літературний текст. Отже, лакуни в тексті є необхідними, адже уявлене створюється лише тоді, коли щось відсутнє. При цьому створення підтексту дещо обмежене невидимим втручанням письменника, який через певний зв'язок, розшифрований читачем, коригує цей процес. Не завжди виявлений зв'язок діє упродовж усього художнього твору, часто він може несвідомо або ж усвідомлено (особливо це стосується модерної літератури) змінюватися. Інколи зміна є досить неочікуваною й разом із цим оригінальною, що надає елітний відтінок усьому художньому тексту, у цьому випадку можемо говорити про металогізми, функція яких полягає в деформації референтної ситуації або контексту. Як відмічає Умберто Еко, перш ніж спробувати в чомусь переконати, потрібно привернути увагу, із цією метою використовуються риторичні фігури і тропи. Після вибору конкретного значення, чому сприяє виявлення замовчаних і прихованих смислів, відбувається закріплення його за певним словом. Після цього читач знову повертається до дискурсу, який оцінюється інакше, з погляду особливостей творчої манери, художньої техніки письменника. Має місце процес, коли значення, породжене ланцюгом слів, безпосередньо порівнюється з окремими ланцюговими поняттями, знаходячи при цьому потрібні відомості. Саме слово на цей момент немовби відсторонюється. Відбувається пошук закономірностей і особливостей у побудові смислових рядів цього текстового відрізка, відрізка створення кожної окремої ланки.

Надалі здійснюється повернення до самого слова, яке тепер сприймається на зовсім іншому, більш високому рівні, з розумінням його значення, ролі, місця, відтінкових особливостей, як знак, через який виявляється своєрідний стиль письменника, як проявлення певних характерологічних рис героя. Загалом відбувається процес, коли слово, на думку Г. Гадамера, набуває статусу промовлюваності, оскільки внаслідок промовляння промовлене відбулося. Слово висловило себе, набуло самоодатності через зв'язок з іншими словами, які вивільнили його для самого себе. У цей момент, як зазначає Г. Гадамер, «слово стає промовлюваним, а промовлене – суттєвішим» [3, с. 47].

Надалі відбувається перехід від попереднього до наступного слова літературного тексту, яке діє за ідентичною схемою. Унаслідок цієї дії кожне нове слово щільніше наближає читача до тексту. При цьому попереднє значення слова автоматично відкладається в пам'яті, тобто, всупереч одноразовості акту промовляння, набуває тривалості, а дія наступного певним чином узгоджується з попереднім, вимальовуючи з окремих деталей цілісну картину, яка лежить в основі текстового фрагмента. Цю закономірність М. Гайдеггер сформулював так: «Правильне тлумачення ніколи не розуміє текст краще від його автора, однак розуміє його інакше. Але це інше розуміння мусить збігатися з тим, що пропонує висвітлюваний текст» [9, с. 197]. Умберто Еко зазначає: «На жаль, єдиний, кого неможливо «жорстко» запланувати, – це читач» [1]. Твердження стосовно того, що художній текст не потрібно отожднювати ні з тим, що хотів сказати автор, ні з тим, що почув читач, не викликає сумнівів. Не поодинокі випадки, коли відомі письменники здивовано відкривали у своїх творах те, що раніше було ними помічене, але прочитано поза їхньою волею читачем, істину, яка жодним чином не збігається з тим, що, власне, мав на увазі його духовний творець [2, с. 153–163]. Загалом художник своїм твором утілює не лише усвідомлене, а й те, що зачіпає сферу несвідомого, неусвідомленого, у тому числі неусвідомленого автором, але почутого читачем, літературними критиками.

«Твір мистецтва, який про щось повідомляє, влаштовує очну ставку читача із самим собою», – зазначає Г. Гадамер у статті «Естетика і герменевтика». Далі говорить так: «Для реципієнта зрозуміти мистецький твір означає неминуче зустрітися із самим собою» [2, с. 13], що натякає на співзвучність дзеркального мотиву Ж. Лакана й текстового мотиву Г. Гадамера. У наступній статті «Актуальність прекрасного» Г. Гадамер, подібно до Ж. Лакана, робить наголос на ідентифікації з тією відмінністю, що розглядає цей процес у площині літературного твору: «Я ідентифікую щось із тим, що було або є, і тільки ця ідентичність становить зміст твору» [2, с. 73]. Отже, у світлі вищезначеної проблеми доцільно припустити, що поміж лаканівським символічним трактуванням Дзеркала й потрактуванням Твору школою герменевтики існує певна аналогія, адже в цьому контексті й Дзеркало, і Твір є засобами впізнання Себе та пізнання Себе й Іншого. С. Квіт у монографії «Герменевтика стилю» наголошує: «Знайомлячись із есеєм, ми завжди уявляємо собі автора з його емоціями і прагненнями, спілкуючись із ним через читання, а також немовби вдивляємося у дзеркало на самих себе» [6, с. 137]. Так відбувається рух до все нових і нових слів, унаслідок якого зростає кількість відомої інформації, що несе текстовий фрагмент, і зменшується кількість невідомої. Помічено, що відоме може підсвідомо для читача підлягати певним змінам, унаслідок надходження, з розширенням горизонту відомого, нових даних. Якщо вести мову про рецептивний аспект сприйняття, то поза сумнівом лишається те, що читач уподібнюється герою, переймається його міркуваннями та почуттями, що відповідає вказівкам Ж. Лакана розуміти стадію дзеркала «як некую ідентифікацію во всей полноте смысла, при даваемого этому термину анализом, а именно как трансформацию, происходящую с субъектом, когда он берет на себя некий образ» [7]. Видовжуючи себе літературним твором, читач упізнає своє реальне Я в нових, небов'язково наявних у реальному житті обставинах, адже Твір випереджує досвід читача, так само як і «ликующее понятие своего зеркального образа» не відповідає внутрішньому хаотичному досвіду дитини. Лише через порядок Уявного, у якому «в двойственном отношении стремится завершиться мир его изготовления» [7], стає можливим осягнення себе. Отже, світлом художнього твору, словом Іншого, яке уподібнилося з прихованим власним, мовби в дзеркалі, людина пізнала себе «под взглядом», на «сцене Другого». Зазначимо, у ролі Іншого виступає не лише

герой, письменник щодо читача чи критик щодо письменника, а й культура, традиції, соціум. Зустріч свідомостей водночас свідчить про розчиненість у мові, зміщення людини відносно Їго, децентрованість, що дає можливість інтерпретувати Твір як Символ зустрічі символів, якими «человек прорастает в значительно большей степени, нежели он об этом подозревает» [8]. Отже, слово з властивим йому прагненням до буттєвості реалізує цю потребу через взаємодію з іншими нарративними одиницями, внаслідок чого й набуває істинності.

На другому етапі відбувається групування значень, які створюють смисл речення, що теж має певне дискурсивне поле, оскільки є частиною тексту. На нього впливає й те, що було сказано раніше, і те, про що піде мова далі. У свою чергу, речення не є однозначним, воно може набувати інших значень, інтерпретуватися по-різному. Читач несвідомо вкладає певне значення, яке потрібно узгодити зі значенням попереднього речення. Якого смислового відтінку воно набере і як буде відповідати пошукованій консистенції, про яку так багато писав В. Ізер, залежить від його підтексту, особливо підтексту всього твору: «Речення не вміщує в собі тільки повідомлення, бо воно не має сенсу, якщо повідомляє тільки про речі, які існують, а націлюється на щось, що є поза тим, про що воно говорить», – зазначав він [5]. Отже, речення, виконуючи інформативну функцію, є ще й ознакою тієї інформації, яка ще не надійшла, але вже потроху вимальовується зі змісту попередніх речень. Творення нового, як і довершення, підтвердження й закріплення за попереднім реченням певного значення, відбувається через підтекст, який спрямовує думки читача, натякає на той чи інший його смисл.

Після закріплення за реченням певного значення по-новому осмислюється його дискурс. Створюється розуміння стилю письменника, який прагне зорієнтувати читача в дискурсивному полі речення, а також сформулювати його «пре-інтенційні» (Е. Гусерль) сподівання щодо подальшого тексту. Тепер після проходження всіх попередніх ланок окреме речення осмислюється не лише як носій певної інформації, створювач пре-інтенцій, а і як своєрідне виявлення авторської ідеї, особливостей його письма.

Отже, поступово від речення до речення вимальовується змістова картина всього тексту. До того ж окремий фрагмент тексту – це не проста сума значень речень, що входять до його складу, а утворення зі своєю особливою атмосферою, яка відповідним чином має вплинути на читача. Щоб «піднятися на борт тексту» (В. Ізер), читач має обов'язково відчутти атмосферу твору, яку створюють багато чинників: і значення фрагмента тексту, і його побудова, підтекст, антиципація, ретроспекція, аперційний фон читача й подих часу написання твору та його прочитання.

Із переходом від однієї структури до іншої (слово – речення – фрагмент тексту – текст) у читача формується розуміння характеру героя, його вчинків, певних подій, що є невід'ємною частиною сприйняття твору. Із кожним переходом значення стає конкретнішим, дедалі накладаючи певні обмеження на уявлення читача, не даючи йому змогу заблукати в лісі уявлень, які відмежований від тексту.

Прикметно, що лєзьські неоритори запропонували певну систематизацію риторичних фігур на основі трьох принципів, а саме: мінімальний об'єкт перетворення (слово – речення), аспект перетворення (зміст – вираз), зміна одиниць перетворення (субстанція – лінійний порядок). Як відомо, основними риторичними фігурами є риторичне звертання, риторичне запитання, риторичне заперечення, риторичний оклик, риторичне ствердження. Ці фігури, що виражають емоції, попри те, що постають унаслідок порушення комунікативно-логічних норм висловлювання, посилюють не лише виразність мови, а і її логічність. У дійсності, вирізняючись у тексті, вони вод-

ночас підкреслюють його специфіку, як правило, сприяють досягненню авторської мети щодо активізації уваги читача, уточнюють основу думку твору. Якщо ж ідеться про метакис метабол, то, ймовірно, передбачається узгодження метаплазм у ньому, при цьому відбувається воно за подібною вищеописаною схемою. Специфічним є лише механізм узгодження цієї риторичної фігури з усім текстом, яка своєю неочікуваністю все ж слугує спільній меті наближення автора й читача через текст.

Укотре апелюючи до Г. Гадамера, згадаємо його промовисте висловлювання стосовно того, що слово може сказати все, чудо мови полягає в тому, щоб зафіксувати його близькість до буття, спіймати все й насамперед себе [3]. Саме тоді автор і читач отримують насолоду, захоплюючись відкриттям внутрішнього багатства слова. І слово як риторична фігура досягає своєї мети. Повністю розгадати таємничу силу дії слова неможливо. Можна лише намагатися якомога ближче наблизитися до цієї таємниці, прагнути її зрозуміти. Але вона завжди лишатиметься недосяжною, відкритою для подальших досліджень у сфері міждисциплінарного знання, у тому числі лінгвістики, риторики, філософії, культурології.

Література

1. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / У. Еко ; пер. з англ. Мар'яни Гіряк. – Львів : Літопис, 2004. – 384 с.
2. Гадамер Г.Г. Герменевтика і поетика: вибрані твори / Г.Г. Гадамер ; ред.: Є.Г. Горева, П. Соколовський. – К. : Юніверс, 2001. – 288 с.
3. Гадамер Г.Г. Про істинність слова / Г.Г. Гадамер // Герменевтика і поетика. – К., 2001. – С. 28–50.
4. Гадамер Г.Г. Поезія і філософія / Г.Г. Гадамер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття. – Львів, 2002. – С. 264–271.
5. Ізер В. Процес читання, феноменологічне наближення / В. Ізер ; пер. М. Зубрицької // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – 2-вид., доповн. – Львів, 2004. – С. 349–367.
6. Квіт С.М. Герменевтика стилю / С.М. Квіт. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 143 с.
7. Лакан Ж. Стадія зеркала і її роль в формуванні функції «Я» / Ж. Лакан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lacan.narod.ru/ind_lak/lac_r6.htm.
8. Лакан Ж. Функція і поле речі і мови в психоаналізі / Ж. Лакан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lacan.narod.ru/ind_lak/lac_r2.htm.
9. Рікер П. Конфлікт інтерпретацій / П. Рікер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття. – Львів, 2002. – С. 288–304.
10. Сосюр Ф. Курс загальної лінгвістики / Ф. Сосюр. – К. : Основи, 1998. – 324 с.

Анотація

Дем'янюк М. Б. Слово як нарративний елемент і риторична фігура. – Стаття.

Предметом статті є осмислення функціонування слова в літературному тексті як першооснови будь-якого нарративного фрагмента й риторичної фігури, що прагне активізувати увагу читача. Досліджується матриця, яка накладається на текст і виявляє його специфіку, аналізує механізми та одиниці перетворення, у тому числі й слово. Зазначено, що саме в контексті слово промовляє, реалізує себе, набуває буттєвості. Визначається вплив дискурсу, підтексту на формування його значення. Звертається увага на те, що лінійний дискурс створюється більш дрібними одиницями, а також на розрізнення в мовних знаках позначення й позначеного. Використання лінгвістичного підходу під час аналізу механізмів перетворень є метою як загальної риторики, так і літературознавчої науки та сучасної філософії.

Ключові слова: слово, значення, дискурсивне поле, смисловий ланцюг, контекст, підтекст, текст.

Аннотация

Демянюк М. Б. Слово как нарративный элемент и риторическая фигура. – Статья.

Предметом статьи является осмысление функционирования слова в литературном тексте как первоосновы любого нарративного фрагмента и риторической фигуры, которая стремится активизировать внимание читателя. Исследуется матрица, которая накладывается на текст и обнаруживает его специфику, анализирует механизмы и единицы преобразования, в том числе и слово. Отмечено, что именно в контексте слово проговаривает, реализует себя, приобретает бытийность. Определяется влияние дискурса, подтекста на формирование его значения. Обращается внимание на то, что линейный дискурс образуется более мелкими единицами, а также на различие в языковых знаках обозначения и обозначенного. Использование лингвистического подхода при анализе механизмов преобразований является целью как общей риторики, так и литературоведческой науки и современной философии.

Ключевые слова: слово, значение, дискурсивное поле, смысловая цепь, контекст, подтекст, текст.

Summary

Demianiuk M. B. Word as Narrative Element and Rhetorical Figure. – Article.

The subject of the article is rethinking of word functioning in literary text as a base of any narrative fragment and rhetorical figure that tends to activate readers' attention. Matrices that is put on the text and reveals its specificity is investigated. The author analyses mechanisms and units of transformation, and a word among them. It's mentioned that exactly in the context the word speaks, realizes itself and gets reality. The impact of discourse, subtext on the formation of its meaning is determined. The attention is paid to line discourse which is formed by much smaller units and also to language signs discrepancy between denotation and denotated. The usage of linguistic approach in analysis mechanisms of transformations is an aim both of general rhetoric's, and literary studies and modern philosophy.

Key words: word, meaning, field of discourse, semantic chain, context, subtext, text.